שיש ועובדי שיש בארץ־ישראל בתקופה הרומית ובתקופה הביזאנטית

משה פישר וציונה גרוסמרק

מטרתה של רשימה זאת להציג את הנושאים העיקריים הקשורים ליבוא השיש לארץ־ישראל בתקופה הרומית ובתקופה הביזאנטית על־סמך הממצא הארכיאולוגי והמקורות הכתובים, כולל מקורות מספרות חז"ל שלא נדונו עד כה.[1]

א. ארץ־ישראל וסחר השיש בתקופה הרומית (המאות הב'–הג' לסה"נ)

בתור פרובינקיה רומית זכתה ארץ־ישראל לתפוס מקום במערכת האימפריאלית של שיווק השיש, שהיתה אחת התופעות התרבותיות המעניינות של הקיסרות הרומית.[2] ברחבי הקיסרות נעשה שימוש נרחב בשיש לצורכי בנייה, פיסול וקישוט, והמערכת האימפריאלית לחציבת השיש ושיווקו אכן ראויה לציון (פישר, בדפוס). במרוצת הזמן הפך השימוש בשיש למכנה משותף למרבית חלקי הקיסרות (צנקר 1988, עמ' 323–333). עריה הגדולות של אסיה הקטנה תרמו רבות ליצירתה של אמנות שהיתה מבוססת על שיש. יש לזקוף לזכותן, בין היתר, את השימוש בשיש לעיטורם של החלקים הייצוגיים של המבנים המונומנטאליים. סגנון זה, אשר כונה Marmorstil, שינה את דמותן של ערי הקיסרות (ווקר 1981).

ארץ־ישראל שולבה במערכת האימפריאלית של ייצור השיש ושיווקו רק אחרי דיכוי מרידות היהודים. בהיותה חלק מפרובינקיה סוריה־פלשתינה התנהל בה ארגון מחדש, שנתן את אותותיו בכל תחומי החיים (צפריר 1984, עמ' 59–128).

בארץ־ישראל, כמו בשאר הפרובינקיות הרומיות, היה השימוש בשיש אחד המאפיינים העיקריים של הפיתוח האדריכלי. בארץ־ישראל אין שיש (שדמון 1972, עמ' 21 ו־30), ומקורם של כל ממצאי השיש הוא אפוא ביבוא, שכלל פריטים אדריכליים, לוחות־ציפוי, פסלים ותבליטים, סארקופאגים וחפצים זעירים.

אדריכלות ופיסול על־פי עקרונות האמנות הקלאסית היו ידועים בארץ־ישראל עוד לפני התקופה הנדונה כאן, ובארץ אף נמצא מספר מצומצם למדי של פסלי־שיש מן התקופה ההלניסטית, כמו, למשל, בבית־שאן (רו 1930, עמ' 44, לוח 55) ובדור (שטרן 1992, עמ' 117 ו־129 ואיור 172). עם זאת דומה, כי בתקופה זו התבססה האדריכלות באופן בלעדי על אבן מקומית (פישר 1990ב). אפילו בימי הורדוס היה השימוש בשיש מוגבל ביותר. ואולם, רצפותיהם של אחדים מהמכלולים שבנה הורדוס צופו בלוחות־שיש, כמו, למשל, אולמות הארמון ביריחו (נצר תשל"ד, עמ' 35). יוסף בן מתתיהו מתאר מספר רב של מכלולים הרודיאניים שנעשה בהם שימוש בשיש, אך תיאוריו הופרכו הן על־ידי המחקר הארכיאולוגי הן בעקבות ניתוח הטקסטים (פישר ושטיין 1994). מסתבר, כי המקורות התלמודיים מתייחסים לשימוש בשיש בתקופת בית שני ואחריה, ולכן השוואה בינם לבין הממצא הארכיאולוגי עשויה לתרום רבות להבהרת מידת השימוש בשיש בתקופות אלו (וראה להלן, סעיפים ג–ד).

מקורות השיש שיובא לארץ־ישראל

מחצבות השיש שפעלו בתקופה הרומית נמצאות באיטליה, בתוניס, ביוון ובתורכיה. את המידע עליהן אנו שואבים מן המקורות ההיסטוריים. ממקורות אלה עולה, כי מחצבות השיש של פרוקונסוס (מארמארה שבצפון־מערב תורכיה) היו הספקיות הראשיות של שיש לארץ־ישראל בתקופה הנדונה (אסגרי 1978).

הימצאות השיש בארץ־ישראל

חפירות ארכיאולוגיות וסקרים העלו, שכמויות ניכרות של שיש מיובא הגיעו בעיקר לשלוש ערים בארץ־ישראל: ערי הנמל קיסריה ואשקלון וסקיתופוליס/בית־שאן. מן הערים הרבות שנמצאו בהן פריטי שיש מעטים בלבד מן התקופה הרומית ראוי לציין במיוחד את איילִיה קאפיטולינה הרומית (מזר תשל"א, לוח כח: 1 ו־4–5), עובדה המשקפת את המציאות הטופוגראפית המיוחדת של העיר ואת הקשיים אשר נבעו מכך לאורך כל התקופות (פרוקופיוס, **על־אודות הבניינים**, ה: ו: יט). עם זאת לא נמצא שיש אפילו בערים כמו יפו ואנטיפאטריס, למרות מקומן האידיאלי מבחינת התעבורה. דומה אפוא, שיבוא שיש והשימוש בו לא נבעו רק משיקולים לוגיסטיים. מתברר, שגם בפרובינקיות השכנות לא שימש השיש לבנייה ולקישוט, פרט לערי החוף הפיניקיות (פישר, בדפוס). הסיבות לכך היו המרחק הרב ממקורות האספקה, התיווך וקיומה של מסורת בנייה ואמנות מקומית.

שיש יובא לארץ־ישראל הן לשם עיטור אדריכלי (פישר 1990א; 1991) ופיסול (גרשט 1987) הן לייצור סארקופאגים (קוך 1989) וחפצים זעירים. באתרים רבים נעשה שימוש סלקטיבי בשיש, כמו, למשל, סמאריה/סבאסטה, שנמצאו בה

רק פסלים משיש, ובית־הקברות היהודי בבית־שערים, שנמצאו בו רק סארקופאגים משיש (אביגד תשל"ב). הימצאותו של סארקופאג משיש באתר נידח כמו טורמוס־איה (צפריר 1984, עמ' 198—200) היא מקרה חריג למדי. עם זאת נמצאו פסלים וצלמיות משיש באתרים רבים (איור 1).[3] בדיקת הממצאים על־פי סוגיהם מאפשרת לנו לעמוד מקרוב על אופיו של יבוא השיש לארץ־ישראל.

העיטור האדריכלי

באשקלון, בקיסריה ובבית־שאן נמצאו פריטי שיש רבים שהיו חלק ממכלולים אדריכליים רומיים, בעיקר חלקים שעיטרו חזיתות של מבני־ציבור, רחובות עמודים וחזיתות מסוג scae-nae frons של תיאטרון. ראוי לציין, כי בארץ־ישראל הוגבל השימוש בשיש לקישוט החזית בלבד, ואילו המבנים עצמם נבנו מחומרי בנייה מקומיים — נוהג שכיח למדי באזורים שבהם אין מחצבי שיש מקומיים. אמנם יש דמיון רב בין פריטי השיש מפרק־זמן מסוים שנמצאו ברחבי הקיסרות, אך עם זאת התפתחו מאפיינים מקומיים בעקבות מספרן הרב של סדנאות הייצור והאופי שלבשה העברתם של הפריטים. בדיקתם של הממצאים מעלה, שהועברו לארץ־ישראל במצב מתקדם של גימור, כלומר, העיצוב המיועד — כגון חלוקת המישטחים לרצועות עיטוריות שונות ועיצוב צורתן — ניתן להם בארץ מוצאו של השיש. ייתכן, שעובדי שיש (marmorarii) שליוו את המשלוחים, או מקומיים שהתמחו בעיבוד השיש, עסקו בגימור פריטי השיש לפני הצבתם במבנה. דבר זה עשוי להסביר את ההבדלים הקיימים בין פריטי שיש אדריכליים משלוש הערים שבהן נעשה שימוש בשיש מיובא. כך, למשל, עוצבו פריטי השיש מקיסריה (איור 2) על־פי מתכונת קרובה לזאת של מונומנטים אחרים באפיסוס ובמילטוס (סטרוקה 1981, איורים 44—62). עם זאת אפשר להבחין בנסיונות מקומיים (איור 3) לעסוק בגימור: צורות מגוונות במרכיבים מסוימים של הכותרת הקורינתית, פירוש מקומי בעיטור רצועות, תוספות "נאיביות" לכמה פריטים, כמו, למשל, ראש טיכה המעוצב בכותרת קורינתית מקיסריה במקום פרח אבא־קוס (איור 4; פישר 1991). בבית־שאן בולט השימוש במקלעות מאוכלסות (peopled scrolls; אפלבאום 1978, בעיקר עמ' 95—96, איורים F–E) בעיטורם של אפריזים, עיטור שאינו שכיח באסיה הקטנה, ארץ מוצאו של השיש מבית־שאן. באשקלון, לעומת זאת, מעלה בדיקתם של הפריטים האדריכליים קווים משותפים עם אתרים בצפון־אפריקה, כגון לפטיס מאגנה, סברתה וקיריני. גם לשם הגיעו שיש ועובדי שיש מאסיה הקטנה (ווקר ומתיוס, בדפוס).[4]

הפיסול

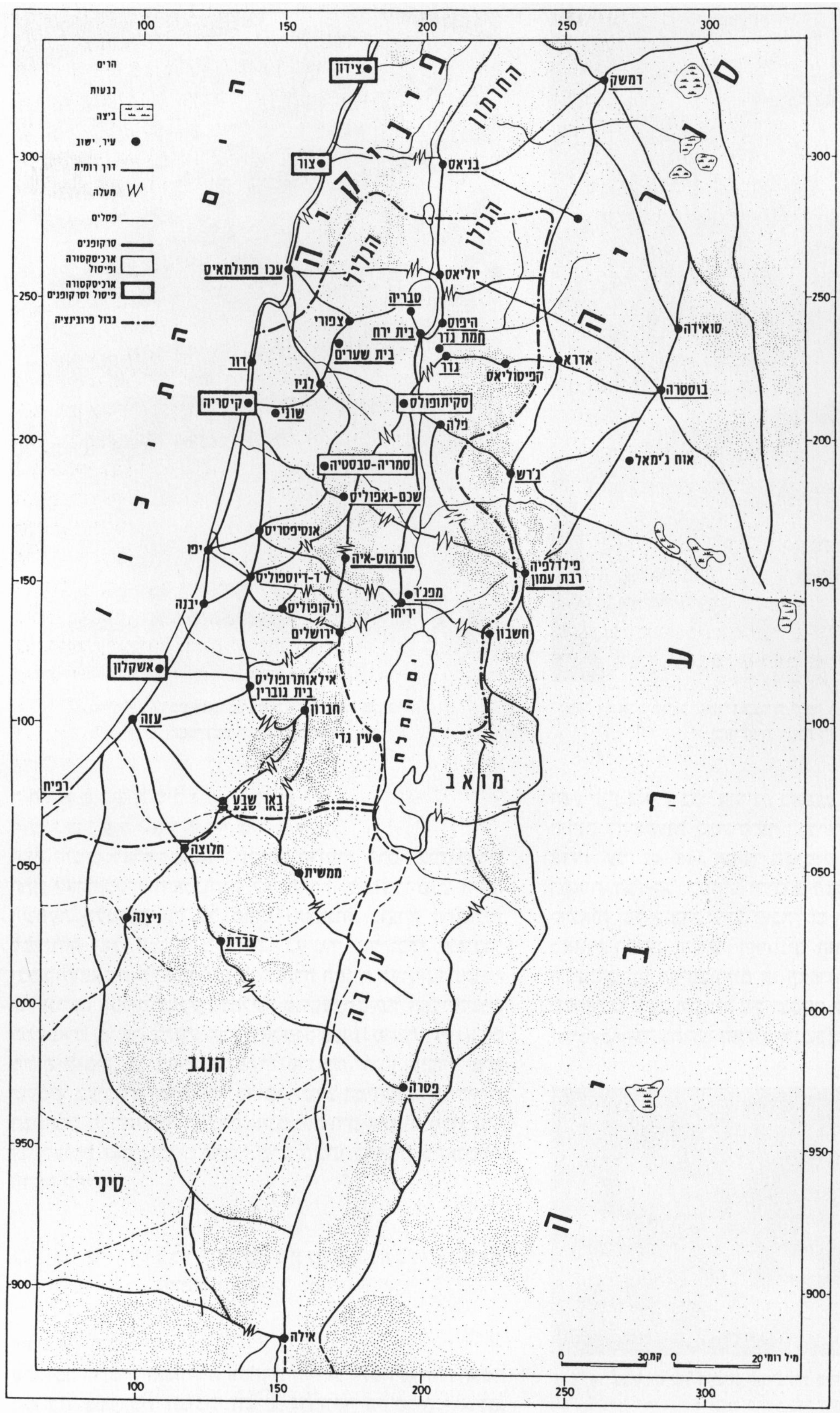
בימי הקיסרות הרומית כלל הפיסול רק העתקים מעטים של יצירות־מופת (opera nobilia) מן התקופה היוונית הקלאסית ומן התקופה ההלניסטית, ובמקום זה עסק בנושאים דתיים ופוליטיים אקטואליים. היתה זו תוצאה של העדר מסורת של פיסול קלאסי או הלניסטי. ייתכן, כי ההעתקים היחידים היו פסליהם של אוגוסטוס ושל רומא שקישטו את המקדש שהקים הורדוס לכבודם בקיסריה (מלח' א : כא : ז : 414), אלא שלא נשתמרו.

משרידי הפיסול מן התקופה הרומית מן הראוי להזכיר את היצירות הרבות שנחשפו בקיסריה (גרשט 1987), בניגוד לממצאים המעטים באשקלון, בסמאריה/סבאסטה, בסקיתופר־ליס ובמקומות אחרים. מן הממצאים השונים אפשר לציין את היצירות האלו: זבס מעזה (מנדל 1914, ב, מס' 611), ארטמיס האפיסית מקיסריה (פרובה 1965, איורים 262—266), אפולו מקיסריה, אפרודיטי כורעת מקיסריה ומאשקלון (איור 5; אייליף 1933), אפרודיטי פודיקה מקיסריה (איור 6), דיוניסוס מבית־שאן (פרסטר וצפריר תש"ן), אלות נצחון מאשקלון (צפריר 1984, עמ' 194) ועוד. הללו הן גירסאות מן המאות הב'–הג' לסה"נ של טיפוסי פסלים שנוצרו בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית במרכזי הפיסול המפורסמים, כגון פרגאמון, אלכסנדריה ורודוס.

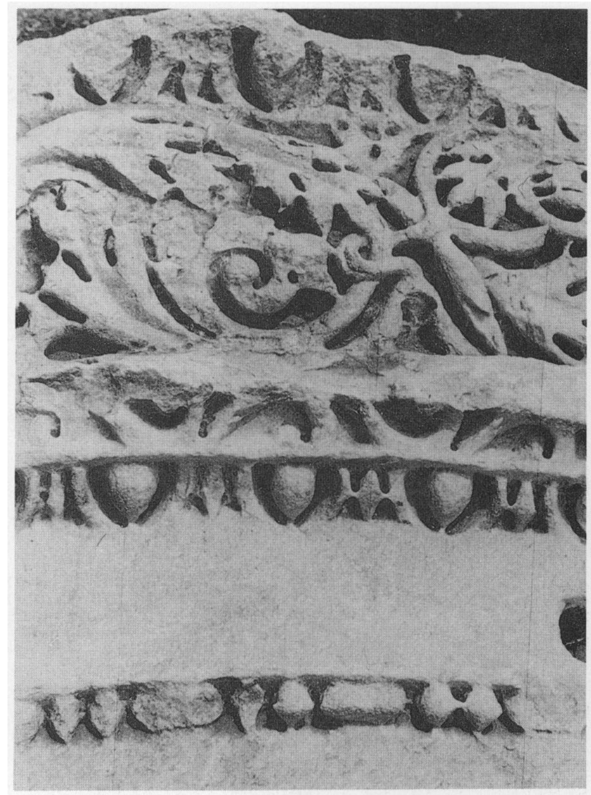
הפסלים שיובאו לארץ־ישראל משקפים את ההשקפות שרווחו בקיסרות. על־פי־רוב נועדו לעטר גומחות וחזיתות מפוארות, בעיקר של תיאטראות. פסלים אלה תיארו אלים, מוזות (פרובה 1965, איורים 247—252) וכיו"ב, ואין לראות בהם ביטוי ייחודי. עם זאת היו גם טיפוסים מסוימים של פסלים שהותאמו לצרכים המקומיים, כמו, למשל, טיכה של קיסריה או העיטורים של האמנות הפיגוראטיבית באשקלון. למרות זאת אין הממצא מאפשר להצביע על קיומה של סדנת פיסול מקומית (פרובה 1965, עמ' 310; גרשט 1987, מסקנות). ייתכן, שגם במקרים אלה נעשתה העבודה בעיקר בידי עובדי שיש ניידים.

הסארקופאגים

בדיקתם של הסארקופאגים שנתגלו בארץ־ישראל מעלה, כי לפנינו טיפוסים שונים ומגוונים, כגון רומי, אטי, פרוקונסי ודוקימני (צפריר 1984, עמ' 197—200). ראוי לציין, כי מתוך 75 סארקופאגים משיש שנתגלו במזרח התיכון — כלומר, בפרובינקיות הרומיות פלשתינה, סוריה וערביה (קוך 1989, איור 60) — מקורם של 30 פריטים הוא מארץ־ישראל הרומית. סגנונם ואיכותם, הדומים לאלה של הסארקופאגים מצור, מביירות ומצידון, מתירים לנו להניח, שנרכשו באמצעות מתווכים במרכזים אלה, אלא שאין בידנו הוכחות חותכות לכך. מפת תפוצתם של מוצרי השיש בארץ־ישראל מגלה תמונה מעניינת של הימצאות סארקופאגים מפוארים בעלי עיטור מיתולוגי פאגאני מובהק באזורים "מפתיעים", כגון טורמוס־איה שבשומרון (איור 7) ובית־שערים. בניגוד לעיטור אדריכלי משיש, שניתן לייחסו באופן בלעדי למבני־ציבור, משקפים הסארקופאגים מצב חברתי מסוים, ולעתים הם אף מצביעים על טעמם האמנותי של הלקוחות (וארד־פרקינס 1980).

איור 1: מפת תפוצת השיש

איור 2: ארכיטראב/אפריז בצורת קשת מקיסריה
(באדיבות רשות העתיקות)

החותם שהטביע יבוא השיש על ארץ־ישראל

יבוא השיש לארץ־ישראל בתקופה הרומית תרם רבות לפרי־חתה האדריכלית והאמנותית של הארץ. לחפצי־השיש היתה השפעה מעמיקה על כל תחומי האמנות. נוצרה התשתית לפיתוחה של אמנות מקומית. בעיטור אדריכלי, בפיסול ובסארקופאגים של אבן מקומית ניכרת תפנית לעומת התקופה שלפני־כן, תפנית שנבעה בחלקה מהשפעתם של חפצי־השיש המיובאים (פישר, בתוך: הרץ וואלקנס 1988; פישר 1991). יש מקום להניח, כי בארץ התפתחו סדנאות, ובהן עובדי שיש שעסקו בעיבודם הסופי של פריטי השיש המיובאים. המקורות הכתובים מן התקופה הרומית אינם מזכירים אומנים מסוג זה,[5] אך לעומת זאת נזכרים אומני שיש בשתי כתובות ביזאנטיות (וראה להלן).

ב. שיש ועובדי שיש בתקופה הביזאנטית
(המאות הד׳–הז׳ לסה״נ)

יבוא השיש

בתקופה הרומית המאוחרת (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ) חלה האטה מסוימת במערכת חציבת השיש ושיווקו בקיסרות. ואולם,

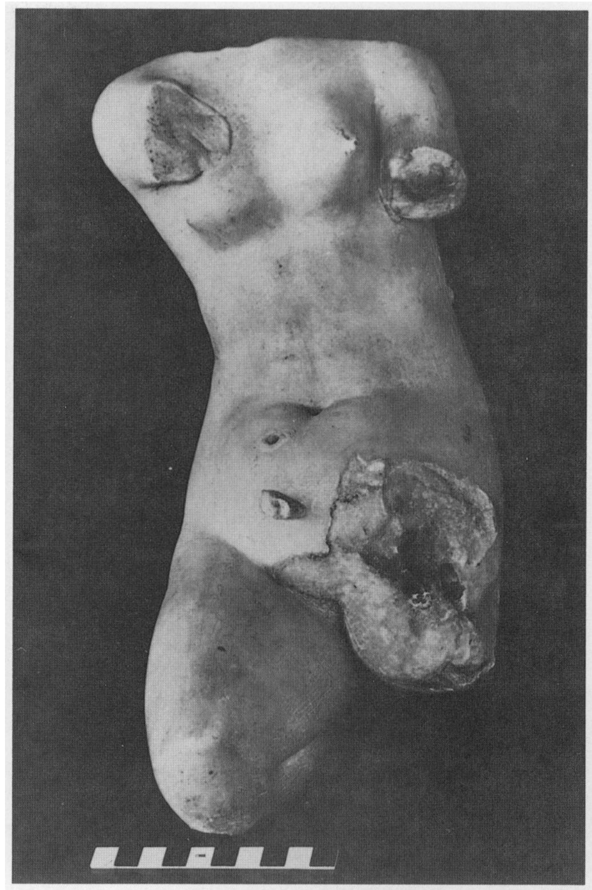

איור 3: ארכיטראב/אפריז בצורת קשת מקיסריה שגימורו נעשה באתר
(באדיבות רשות העתיקות)

הפעילות בארץ כבר חודשה באמצע המאה הד׳ לסה״נ, בעיקר הודות להשקעות שהשקיעה הנצרות בארץ־הקודש (אבי־יונה 1958, עמ׳ 42–43). המשך השימוש במלאי השיש שנותר מן המאות הב׳–הג׳ לסה״נ והיבוא המתחדש הביאו להתפתחות סדנאות של עובדי שיש, שבחלקם היו מקומיים ובחלקם באו מאזורי הפקת השיש. האומנים האלה נזכרים גם במקורות הכתובים, הן ההיסטוריים הן האפיגראפיים. בספרות הכנסייה מסופר, כי לשם הקמתה של כנסיית הקבר הובאו τεχνῖται καὶ ἐργάται, שהשתקעו באיזור ירושלים (אבסביוס, **חיי קונסטאנ־**

איור 4: אבאקוס של כותרת קורינתית מקיסריה מעוטרת בראש של טיכי
(באדיבות רשות העתיקות)

איור 5: אפרודיטי כורעת מאשקלון
(באדיבות רשות העתיקות)

איור 6: אפרודיטי פודיקה מקיסריה
(באדיבות ד"ר רבקה גרשט, על־פי גלויה של המוזיאון
לעתיקות קיסריה בשדות־ים)

טין, ג : 32–40). *שיש מקריסטוס הובא לעמודי כנסייה בעזה, שנבנתה בידי האדריכל רופינוס מאנטיוכיה בשנת 402 לסה"נ במימון תרומתה של הקיסרית אודוקסיה* (מארקוס דיאקונוס, **חיי פורפיריוס**, עמ' 75–79; גלוקר 1987, עמ' 47–48). תנופה של ממש בבנייה ובשימוש בשיש החלה בימי הקיסר תיאודוסיוס הב', אך שיאו של התהליך חל במאה הו' לסה"נ (אבי־יונה 1958; צפריר 1984, עמ' 391–400).

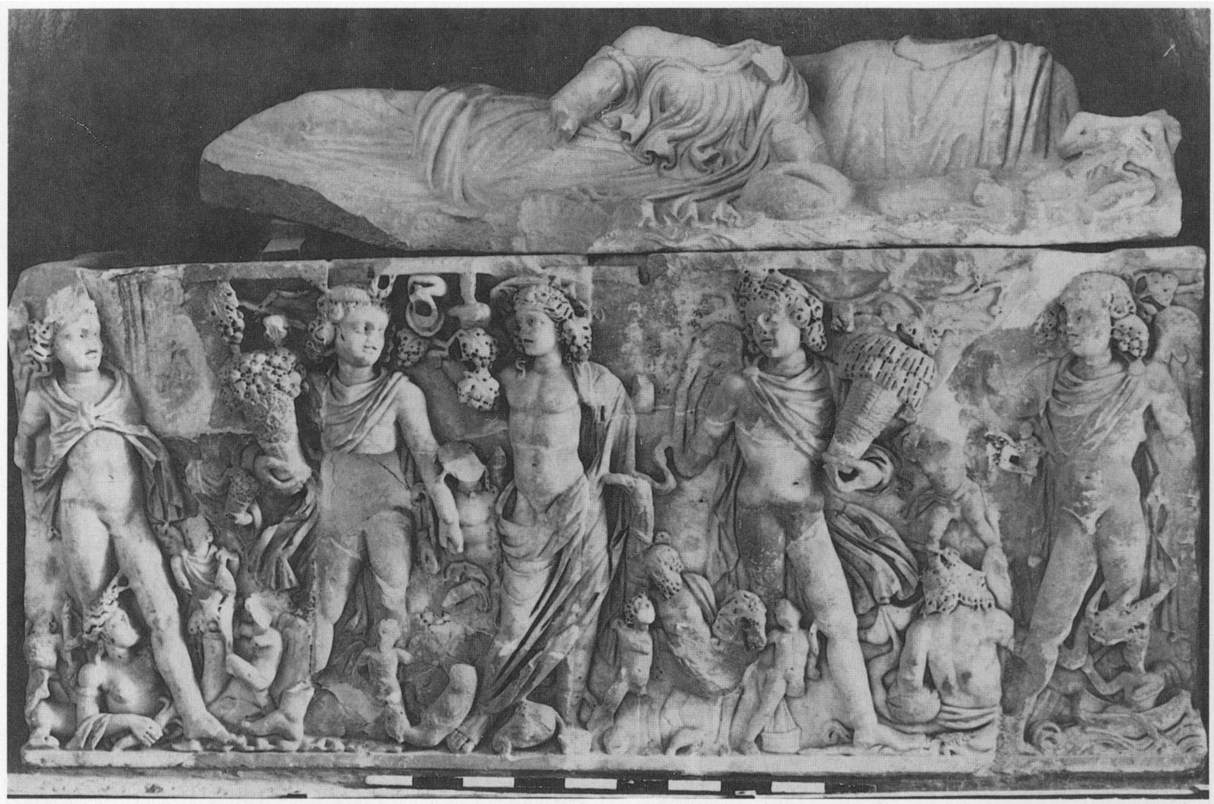
התופעה הזאת באה לידי ביטוי בממצא הארכיאולוגי. אחד המאפיינים הבולטים של תפוצת השיש בארץ בתקופה הביזאנטית הוא פיזורו הגיאוגראפי הנרחב. עם זאת הובא השיש למקומות השונים בכמויות קטנות בהרבה מאלו שהיו נהוגות בתקופה הרומית. עתה לא נבנו עוד מכלולים אדריכליים שלמים משיש, והשימוש הוגבל לסוגים מסוימים של פריטים: עמודים, כותרות וחלקי דלתות, ובראש ובראשונה עמודים ולוחות של סורגים (פרסטר 1989), וכן ריהוט כנסייתי, כגון שולחנות, קערות ורליקוואריה. אפילו הפיסול שרווח בתקופה הזאת ברחבי הקיסרות בא לידי ביטוי בארץ־ישראל, כגון פסליו של "הרועה הטוב" מקיסריה ומעזה. לוחות־שיש לציפוי קירות ורצפות, עמודים וכותרות זעירים למטרות עיטור הפכו ללהיטי התקופה. עתה שימש השיש באתרים רבים ובמיגוון נרחב של מבנים, החל במבני־ציבור, כגון כנסיות (נגב 1988, עמ' 95–107; צפריר 1988, עמ' 122–129), בתי־כנסת (פרסטר 1974; ייבין 1974), מרחצאות ומנזרים, וכלה בבתי־חווה.

ערי ארץ־ישראל, כמו שאר ערי הקיסרות, נאלצו להתמודד עם בעיות קשות של הזנחה בתקופה הביזאנטית (ווארד־פרקינס 1984). עם זאת זכו מפעלי־בנייה רומיים רבים — כגון אמות־מים (המבורגר 1959), מרחצאות ותיאטראות — לשיקום ולטיפוח, על־אף השינוי שחל באופן השימוש בהם. החברה העירונית הביזאנטית, ובכללה החברה הארצישראלית, הוסיפה לשלב בנוף העירוני יסודות שהיו חלק מן האמנות הקלאסית הפאגאנית.

עובדי שיש

על רקע זה מן הראוי לדון בשתי כתובות יווניות המזכירות עובדי שיש (marmorarii), האחת מטבריה והאחרת מחברון:

1. הכתובת מטבריה חקוקה משני צדי פרח האבאקוס של

איור 7: סארקופאג דיוניסוס מסוג "עונות השנה" מן הכפר טורמוס־איה שבשומרון (באדיבות רשות העתיקות)

כותרת אומנה (שובה 1954; רוט־גרסון 1987, עמ' 58–60, מס' 14; וראה גם עמ' 165–166). גובה הכותרת 34 ס"מ; גובה האותיות 2 ס"מ (איור 8). וזו לשון הכתובת:

Ἡ Θεοῦ χάρις / μετὰ / Ἀβραμίου / μαρμάρ(αρ)ιου

חסד האל על אברהם עובד השיש.

הן נוסח הברכה הן השם אברהם רווחו בקרב יהודים ונוצרים כאחד (גליק 1927, עמ' 92–95; ווטנוב 1930, עמ' 10–11; מיימריס 1986), אך דומה, שהיו שכיחים יותר בקרב הנוצרים. נסיבות גילויה של הכותרת (שובה 1954) אינן מאפשרות לברר את שייכותה למכלול כלשהו. ייחוסה לבית־כנסת מבוססת על שיקולים השמורים עם כל חוקר וחוקר.

כותרות עמודים בעלי כתובות הקדשה או ברכה הן שכיחות למדי בסוריה (באטלר 1929, עמ' 255) ובארץ־ישראל (קירק וולס, בתוך: קולט 1962, מס' 17, 64 ו־73–75; פטריך, בתוך: צפריר 1988, עמ' 101). הדעת נותנת, כי עובד השיש אברהם היה מעורב בעבודות שהיו קשורות בהקמת המבנה, ולכן הוא עצמו או המזמינים הקדישו לו את הכתובת. בכתובת לא צוין מוצאו, ולכן מותר להניח, כי המדובר בעובד שיש מקומי. כותרת־השיש שחקוקה בה הכתובת אופיינית לאמנות הביזאנ־טית הקדומה, המשלבת יסודות רומיים וחידושים המשקפים את התקופה. רצפת־הפסיפס המכסה את שכבת המפולת שבה נתגלתה הכתובת יוחסה לשלהי המאה הה' או לראשית המאה הו' לסה"נ (טלגם 1988, עמ' 125–131), ותארוך זה משמש אפוא terminus ante quem לתארוך הכתובת.

איור 8: כתובת מטבריה
(באדיבות רשות העתיקות)

2. הכתובת חקוקה בלוח־שיש המשולב בפינה הדרומית־המזרחית של המסגד במערת־המכפלה שבחברון (מאדר 1918, עמ' 134–135; ונסאן ואחרים 1923, עמ' 161, איור 68). גובה האותיות 3 ס"מ (איור 9). וכך נאמר בכתובת:

[+] Ἅγιε Ἀβράαμα, βωήθι τὸν <δ>οῦ-
λὸν σου Νῖλον τὸνδ<ε> μαρμα-
ράρην καὶ Ἀγαθήμερον
καὶ Ὑγίαν, καὶ Ὡμαβις, καὶ Θω-
μασίαν καὶ Ἀβ<δ>άλλα καὶ Ἀνα-
στασίαν.

הקדוש אברהם, עזור לעבדך נילוס, עובד השיש הזה, ולאגאתמרוס ולהיגיה ולאומאביס ולתומאסיה ולעבדאללה ולאנאסטאסיה.

איור 9: כתובת מחברון

במקרה זה הנוסח ושמותיהם של עובד השיש נילוס ושל בני פמלייתו מעידים בבירור, כי המדובר בנוצרים. קברי האבות היו לאתר אהוב על צליינים נוצרים בתקופה הביזאנטית (וילקינסון 1977, עמ' 85). השמות משקפים נאמנה את האונומאסטיקון של ערי הנגב בתקופה הביזאנטית (קרימר 1958, מס' 24–25; נגב 1981, עמ' 84–88). מעניינת העובדה, ששמו של התורם העיקרי לכנסייה המערבית בממשית, המשופעת בפריטים שר־נים משיש, היה אף הוא נילוס (נגב 1981, עמ' 69–71).

שני עובדי השיש וכינוייהם המקצועיים, האחד μαρμαρά-ριος והאחר μαρμαράρις,[6] הם הוכחה נוספת — במקרה זה אפיגראפית — להתבססותו של יבוא השיש ולשימוש בו בארץ־ישראל בתקופה הרומית ובתקופה הביזאנטית. באמצ־עותן של שתי הכתובות האלו ניתן לשפוך אור על צדדים מסוימים של מערכת עיבוד השיש שעברה בירושה מן התקופה הרומית האימפריאלית לתקופה הביזאנטית, כמו, למשל, פיזור השיש ברחבי הפרובינקיות, סוגי היצירות האמנותיות ומסגרתם הדתית והחברתית של עובדי השיש.

ג. השיש בספרות חז"ל

להלן ניעזר בספרות חז"ל כדי להתחקות אחר ידיעותיהם של חכמי ארץ־ישראל על השיש, תכונותיו והשימושים בו כזווית־ראייה נוספת ללימוד השימוש בשיש בארץ־ישראל בתקופה הרומית ובתקופה הביזאנטית, על־אף מגבלותיה של ספרות זו כמקור היסטורי (ספראי תשמ"ד, עמ' 209–216).

המלה "שיש" או "שש" נזכרת פעמים אחדות במקרא (שה"ש ה: טז; אס' א: ו; דה"א כט: ב). הוראתה העיקרית היא "לבן" — מין אבן־גיר לבנה — ובהוראה זו היא משמשת גם בארמית, סורית, אשורית, מצרית ופרסית (בן־יהודה תשי"א–תשי"ב, הערך "שיש"). בארץ אין שיש אמיתי, ולכן מותר להניח, כי במקרא שימשה מלה זאת לציון אבן אחרת (שלם תשל"ד, עמ' 439).

תכונות השיש

אחת הדרכים לעמוד על ידיעותיהם של חז"ל על־אודות השיש היא בדיקת המקורות המתייחסים לתכונותיו. המקורות מסוג זה הם בודדים, והם אף מאוחרים. ההתייחסות לתכונות מיוחדות של השיש במקור כלשהו היא מקרית. תיאור אחד מתייחס לקשיות השיש: באגדה שמספר ר' ינאי, אמורא ארצישראלי בן המאה הג' לסה"נ, מתואר המיפגש בין עשיו ליעקב עם שובו של יעקב לכנען. לפי אגדה זאת רץ עשיו לקראת יעקב במטרה לנשוך אותו בצווארו, ולא לנשקו. על כך מעירה האגדה: "ונעשה צווארו של אבינו יעקב של שיש, וקהו שיניו של אותו רשע". גירסה זאת נמצאת רק בדפוסים אחדים של מדרש בראשית רבה (עח: ט) ובמקבילותיו, ואיננה מופיעה במהדורת תיאודור ואלבק.[7] מקור שני הוא התלמוד הבבלי, שבו מסופר על איש שהולקה והושלך לבור וישן בו. לפי דעה אחת היה הבור עשוי סלעים על־גבי סלעים, ואילו דעה אחרת גורסת, כי הבור היה של שיש. לפיכך מפרשים הפרשנים, כי הואיל והשיש חלק, האיש לא היה יכול להיאחז במאומה, ואם הצליח לישון, הרי נעשה לו נס (בבלי יבמות קלא ע"ב; קרויס תרפ"ד, עמ' 312–313). זהו מקור בבלי, ולכן אינו משקף מסורות ארצישראליות. יתר־על־כן, ההתייחסות לתכונתו של השיש מצויה רק בפרשנות המאוחרת, ולכן אינה מלמדת על ידיעות חז"ל בשיש. בגירסת הבבלי לברייתא הידועה המתארת את כניסתם של ארבעה מגדולי התנאים לפרדס המיסטיקה מובאת אזהרה סתומה מפיו של ר' עקיבא, המתריע לפני הנכנסים לפרדס מפני טעות בהבחנה בין אבני שיש למים (חגיגה יד ע"ב; תוספתא חגיגה ב: ג–ד, מהדורת ליברמן, עמ' 381; ירושלמי חגיגה פ"ב ה"א, עז ע"ב; אורבך תשכ"ח, עמ' יד–יז; הלפרין 1980, עמ' 86–87; דן תש"ן, עמ' 71; ליבס תש"ן, עמ' 125). את אזהרתו של ר' עקיבא יש לבחון תוך השוואה עם **היכלות זוטרתי**, אחד מספרי המיסטיקה הקדומים ביותר (דן תש"ן, עמ' 8–14), שעיקרו תיאור עלייתו של ר' עקיבא להיכלות העליו־נים. בפתח ההיכל השישי אירעה התרחשות שהביאה למותו של בן עזאי כאשר זיהה אבני־שיש כמים (**היכלות זוטרתי**, עמ'

313–312, מהדורת אליאור, עמ' 31). קשה להכריע איזה מקור קדום יותר, הברייתא בבבלי או התיאור בהיכלות זוטרתי (דן תש"ן, עמ' 75). מעניין הדמיון שמצאו חז"ל בין שיש למים, המתקשר עם תיאור מקדש הורדוס במקורות אמוראיים בבליים (וראה להלן). מוטיב ספרותי זה שב ומופיע במדרשים מאוחרים (יסיף תשמ"ה, עמ' 50–56). מסתבר, כי המקורות הספורים שבהם מתייחסים חז"ל לתכונות השיש אין בהם כדי להצביע על סוג האבן שכונה בפיהם "שיש".

השיש בבית־המקדש

אבן־שיש היא אחד מחומרי הבנייה היקרים ביותר, ותרומתה ליופיו של הבניין רבה. לפיכך נעשה בה שימוש רב במבני־ציבור חשובים ביוון הקלאסית, בעולם ההלניסטי ובקיסרות הרומית, ואין אפוא תימה, שרבים מן האזכורים המוקדמים של השיש בספרות חז"ל קשורים לבית־המקדש. אך אזכורים אלה מתייחסים לפריטי שיש מוגבלים בגודלם, ולא למרכיבים אדריכליים. בספרא, תורת כהנים, נמנו הגורלות שבאמצעותם נבחר השעיר לקרבן, ואחד מהם משיש (פרשת "אחרי מות", ב).

טבלאות־שיש שימשו כיסוי לפתחים מיוחדים או למקומות מיסתור (משנה מידות א : ט; ג : ג; סוטה ב : ב). מידותיהן של טבלאות־שיש אלו היו מוגבלות, ואף מותר להניח שלא היו עבות במיוחד, ואפשר היה להרימן בקלות יחסית בעזרת טבעת שהיתה קבועה בהן (מידות א : ט).

בבית־המקדש היו עשרה שולחנות משיש (משנה שקלים ו : ד; מידות ג : ה; תמיד ג : ה; מנחות יא : ז; בבלי תמיד לא ע"א), ששימשו בעת שחיטת הקרבנות. לדעת אמוראי ארץ־ישראל שולחנות־שיש אינם מעפשים את בשר הקרבנות, ולכן יש להעדיפם למטרה זו (בבלי תמיד לא ע"ב). בתוספתא מתואר הכבש שחיבר בין הר־הבית ובין הר־המשחה, שבו היו מוציאים את הפרה האדומה לשריפה. בשל חשש מפני טומאת קבר התהום נבנה הכבש "כיפים על גבי כיפים". ר' אלעזר בן הורקנוס, תנא בן הדור השני, טוען: "לא היה שם כבש אלא עמודים של שיש היו קבועין וכלונסאות של ארז על גביהן" (תוספתא פרה ג : ז, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 632). קרויס סבור, שהיה זה גשר שנבנה מעמודי־שיש, ועליהם הונחו קורות של ארזים (קרויס תרפ"ד, עמ' 311–312). ר' אלעזר בן הורקנוס חי עוד בימי הבית, ועדותו היא אפוא עדות ראייה. אך ליברמן מביא גירסה אחרת של הברייתא, שלפיה נאמרו הדברים על־ידי ר' יהודה בר אלעאי, שחי אחרי החורבן, ולכן עדותו אינה עדות ראייה (ליברמן, תוספת ראשונים, עמ' 218). גירסה זו מחזקת את השערתנו, כי בבית־המקדש של הורדוס לא היו פריטים אדריכליים משיש. תיאור הגשר הוא אנאכרוניסטי, וגם תיאור של עמודי־אבן מפוארים שכונו "עמודי־שיש" לא בא אלא כדי להצביע על איכות האבן ועבודתה.

המסכתות המתייחסות לבית־המקדש ולפולחן בו הן מן הקד־מות ביותר שבמשנה, והן משקפות רובד של עריכה משלהי ימי בית שני, כלומר, מן התקופה הרומית הקדומה בארץ־ישראל (אפשטיין תשי"ז, עמ' 25–28, 31 ו־40–41).

מקורות אמוראיים המזכירים שימוש בשיש בבית־המקדש של הורדוס מציירים תמונה שונה: בנייה מונומנטאלית בשיש. כך, למשל, נזכרים בבבלי שערים משיש (יומא לא ע"ב), תיאור העומד בסתירה לתיאורי שערי המקדש במסכת מידות במשנה (ב : ג) ולתיאור שערי המקדש אצל יוסף בן מתתיהו (מלח' ה : ה : ג). לפי אמוראים בבליים בני המאה הד' נבנה בית־המקדש כולו משיש:

> מי שלא ראה בהמ"ק בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם. מאי היא? אמר אביי ואיתימא רב חסדא: זה בנין הורדוס. במאי בניה? אמר (רבא): באבני שישא ומרמרא. איכא דאמרי באבני שישא כוחלא ומרמרא. אפיק שפה ועייל שפה, כי היכי דלקבל סידא סבר למשעיין בדהבא. אמרו ליה רבנן: שבקיה דהכי, שפיר טפי דמיתחזי כאדותא דימא (בבלי סוכה נא ע"ב; וראה גם בבא בתרא ד ע"א).

> מה הוא? אמר אביי ויש אומרים רב חסדא: זה בניין הורדוס. במה בנאו? אמר (רבא): באבני שיש ומרמר. ויש אומרים: באבני שיש, כחל ומרמר. מוציא שפה ומכניס שפה, כדי שיקבלו את הסיד. סבר לצפותו בזהב, אמרו לו חכמים: עזבהו, כך יפה יותר שנראים כגלי הים.

לתיאור מרהיב זה אין כל אחיזה במקורות הספרותיים מימי בית שני המתארים את בית־המקדש (מלח' ה : ה : א–ז) או במקורות התנאיים שהזכרנו לעיל, שאף אותם יש לייחס לשלהי ימי בית שני. אפיזודה זו, שבה מייעצים החכמים להורדוס בעניין קירות המקדש, אולי משקפת את מידת הזהירות שנקט הורדוס המלך ביחסיו עם היהודים כאשר החל בבניית המקדש ודאג להכין מראש את כל חומרי הבנייה (קדמ' 15 : 389–390). עם זאת קשה להניח, כי הורדוס, מגדולי הבנאים של העת העתיקה, נזקק לעצתם של חכמים בנושאים הקשורים בבנייה. אפיזודה זו היא אפוא מעין ביטוי לרצון חכמים ליטול חלק בתפארתו של בית־המקדש.

הואיל ובטקסט נזכרו "אבני שיש, כחל ומרמר", היו חוקרים שראו בהם שלושה סוגי אבן שונים (רש"י למקום הנ"ל במסכת סוכה, ובעקבותיו קרויס תרפ"ד, עמ' 252; לב 1969, עמ' 174; שלם תשל"ד, עמ' 438). אם אכן המדובר בשלושה סוגי אבן שונים, אזי ההבחנה ביניהם משקפת הבחנה של אמוראים בבליים, ולא ידיעה של חכמי ארץ־ישראל על אבנים אלו. מלבד "כחל", שניתן לראות בו סוג של שיש כהה על־סמך האטימולוגיה, אין כל דרך לזהות את שני הסוגים האחרים. "שיש" היא מלה עברית מקראית. "מרמר" היא מלה יוונית־לאטינית. מאחר ששיש אמיתי יובא לארץ, יש מקום להניח, כי השם היווני־הלאטיני יובא עמו, וכך נוצרה זהות בין המלה העברית למלה הנכרית (אסתר רבה ב : ז; קרויס 1910, עמ' 288, הערה 165; קרויס חזר בו ממסקנתו זו בגירסה העברית של ספרו משנת תרפ"ד, עמ' 252, הערה 3).

השיש בשימושים יומיומיים

מקורות תנאיים מזכירים שולחנות מצופים בשיש או שולחנות

שקבועה בהם טבלת־שיש (משנה כלים כב : א; תוספתא כלים בבא בתרא א : י, מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 591; בבלי מנחות צו ע״ב; חגיגה כו ע״ב). טבלאות־שיש שימשו מישטחי עיסוי בבית־המרחץ והיו נושא לדיון הלכתי בשל השימוש בשמן לצורך העיסוי (תוספתא שבת טז : יד, מהדורת ליברמן, עמ׳ 78; תרומות י : י, שם, עמ׳ 162; שביעית ו : ט, שם, עמ׳ 191; דמאי א : כג, שם, עמ׳ 66; על סוג זה של עיסוי ראה ליברמן 1955, עמ׳ 473). ההלכה היהודית אסרה קבורה בארונות־אבן ובארו־נות־שיש משום שהם מונעים מן הגוף לשוב אל עפרו (תוספתא אוהלות ב : ג, מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 598; ירושלמי נזיר פ״ז ה״ב, נו ע״ב; בבלי נזיר נא ע״א; נידה כז ע״ב). ארונות־קבורה משיש ידועים מאתרי קבורה יהודיים מן התקופה הרומית המאוחרת (קרויס תרפ״ד, עמ׳ 343; אביגד תשל״ב, עמ׳ 120–127), ולכן ייתכן, ששימשו לקבורה משנית. אף לא מן הנמנע, כי בתקופה הרומית המאוחרת לא נשמרה ההלכה אשר אסרה קבורה בארונות מסוג זה. מכל־מקום, רצפת־שיש המשמשת מחסום לרקב אינה משמשת מחסום בפני טומאה (משנה אוהלות טו : א; תוספתא אוהלות טו : א, מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 612). כן נזכרים מצבות־שיש, ששימשו, כפי הנראה, לסימון גבולות של שדה (מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, משפטים כב : ה, מהדורת אפשטיין ומלמד, עמ׳ 197; ירושלמי בבא קמא פ״ו ה״ה, ה ע״ג).

השיש בבנייה

במשנה נזכר בית שאחד מקירותיו מצופה שיש (נגעים יב : ב). משנה זו מונה את השיש יחד עם חומרי בנייה אחרים שהיו מקובלים בארץ: סלע, לבנים ועפר. ההבחנה בין ״שיש״ ל״סלע״ היא אולי הבחנה בין אבן מסותתת היטב ובין אבני־גוויל. ריצוף בשיש מיוחס בתוספתא לבתי נכרים (אוהלות יח : י, מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 616; ליברמן, תוספת ראשונים לאוהלות הנ״ל, עמ׳ 156). מדרש מאוחר מייחס רצפות־פסיפס לבתיהם של עשירי מצרים בימיו של משה (שמות רבה י : ג, מהדורת שנאן, עמ׳ 230; מדרש תהילים, שוחר טוב, עח : קה). בירושלמי נזכרים תנאים בני דורו של רבי היושבים בבית שבו השיש הולך ונעלם (תרומות פ״ח ה״ה, מה ע״ד), ולפי הפרשנות המדובר ברצפת־שיש ההולכת ונעלמת. אמנם סבירה ההנחה, כי בעת הפריחה הכלכלית בימיו של רבי הונחו רצפות־שיש, אך הממצא הארכיאולוגי המאשר קיום רצפות־שיש בארץ־ישראל בשלב כה מוקדם מוגבל, למעשה, לארמונות הורדוס ביריחו (נצר תשל״ד; וראה לעיל).

בהקשר של ארץ־ישראל נזכרת גם ״עליה של שיש״, וכוונת הכתוב היא מן־הסתם לעלייה שרצפתה עשויה שיש (בבלי שבת כט ע״ב). קיימת הלכה כללית האוסרת גרירת ספסל ורהיטים כבדים אחרים, פן יחרצו את הרצפה (ירושלמי שבת פ״ג ה״א, ו ע״א; פ״ה ה״א, ז ע״ב). האירוע שתואר בכתוב הנ״ל בבבלי התרחש בעלייה שרצפתה שיש, שהוחל עליה דינה של עלייה שרצפתה פשוטה (קרויס תרפ״ד, עמ׳ 316).

יש חוסר־בהירות בנוגע למהותו של ״ביתא דשישא״, הנזכר פעמים אחדות בבבלי, בדרך־כלל בהקשרים ארצישראליים. על־פי תוכן המקורות המדובר בבית שהיה בו מיתקן רפואי, מעין בית־חולים או חדר ניתוחים (בבלי בבא מציעא פג ע״ב; כתובות עז ע״ב). בהעדר ״ביתא דשישא״ ממליץ אביי על בית שעובי קירותיו 7 לבנים ואריח, ולכן יש מקום להניח, כי המדובר בבית שבנייתו משובחת. כך גם עולה מן המקורות המציינים, כי בית השיש הוא מקום סגור שאין הרוח נושבת בו (בבלי סנהדרין עז ע״א; גיטין ע ע״ב; יבמות קכ ע״ב–קכא ע״א). המקורות אינם מסבירים את פשר הכינוי, ולכן אפשר, כי המבנה אכן היה עשוי שיש או מצופה שיש. עם זאת ייתכן, כי הכינוי רומז על ריהוטו של הבית או קישוטיו. גם לא מן הנמנע, שכינוי זה לא בא אלא כדי להעיד על בית שבנייתו משובחת במיוחד, כפי שגורסת הפרשנות המסורתית (פרלמן תרפ״ט, עמ׳ 90; מרגליות תשכ״ב, עמ׳ 40–41; אסף תשמ״ג, עמ׳ נז).

פיסול בשיש

בספרות חז״ל אין התייחסות מיוחדת לפיסול בשיש, אף־על־פי שחז״ל הכירו את עבודת הפסל (ירושלמי עבודה זרה פ״א ה״ד, מג ע״ד; מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, פרשת ״בשלח״ טו : יא, מהדורת אפשטיין, עמ׳ 93–94; בבלי מגילה יד ע״א), היוצר פסלים מגושי־אבן (בראשית רבה ח : א, כו, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ׳ 62). הם מזכירים פסלי אלים, כמו, למשל, פסלה של אפרודיטי שעמד במרחץ בעכו (משנה עבודה זרה ג : ד), פסלי מלכים (ויקרא רבה לד : ג, מהדורת מרגליות, עמ׳ תשעו) או פריטים אדריכליים בעלי דמויות, כגון מזרקות ציבוריות (תוספתא עבודה זרה ה : ו, מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 469; בבלי עבודה זרה יב ע״א; ירושלמי עבודה זרה פ״ג ה״א, מב ע״ב). חז״ל הבחינו בין פיסול למטרות פולחן ובין פיסול למטרות קישוט (משנה עבודה זרה ג : ד; ירושלמי עבודה זרה פ״ג ה״א, מב ע״ב). פיסול לשם נוי היה אופייני לערים הגדולות (בבלי עבודה זרה מא ע״א). מקורות אחדים מצביעים על מעורבות יהודית בייצור פסלים (ספרי דברים שיח, מהדורת פינקלשטיין, עמ׳ 364; מדרש תנאים לס׳ דברים לב : יז, מהדורת הופמן, עמ׳ 195; אורבך תשי״ט, עמ׳ 191 ואילך). הממצא הארכיאולוגי מוכיח, כי פסלים רבים ופריטים אדריכליים מפוסלים שנמצאו בארץ היו עשויים שיש.

אומנים שמלאכתם באבן

אומנים שעיסוקם בעיבוד אבנים לבנייה היו ״הסתת״ ו״מפתח האבנים״ (ירושלמי שקלים פ״ד ה״א, מח ע״א; איילי תשמ״ה, עמ׳ 41–42; תשמ״ז, עמ׳ 123). במקורותינו מופיעים תיאורים קצרים של אומנים אלה בעבודתם (משנה שבת יב : א), וגם האגדה התלמודית מתייחסת לעבודתם (בבלי סנהדרין ק ע״א; בבא בתרא עה ע״א). כלי עבודתם העיקרי, המקבת, נמנית עם כלים שונים בהלכות טומאה (משנה כלים כט : ה, ז). עם זאת אין בספרות חז״ל התייחסות מפורשת לאומנים שמלאכתם בשיש. אולי הסיבה לכך היא, כי מלאכת עיבוד השיש נעשתה בעיקר מעבר לים, וכי בארץ רק העיבוד הסופי של האבן נעשה

בידי מומחים זרים, לכל הפחות בתקופה הרומית (וראה לעיל, סעיף א).

בנייה מונומנטאלית בשיש ויבוא שיש לארץ־ישראל

באגדת חז"ל קשורה בנייה מונומנטאלית בשיש עם רומא: "ר' יהושע בן חנניה אזל לרומי וראה שם עמודים שלשיש" (ויקרא רבה כב : כז, מהדורת מרגליות, עמ' תריז–תריח; וראה גם בראשית רבה לג : ח, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 300–301; תנחומא מב : נח). ייחוס עמודי־שיש לרומא סביר יותר מבחינה היסטורית מאשר ייחוס עמודי־שיש לבית־המקדש, הן בתקופה הרומית, פרק־הזמן שבו חיו התנאים הנזכרים במדרש, הן בשלהי התקופה הביזאנטית, זמן חיבורו של המדרש (צונץ תשל"ד, עמ' 80). אגדת חז"ל מצביעה על מקורותיו של השיש היקר שיובא לארץ, על יוקרו הרב ועל הקושי שהיה כרוך בהשגתו וייחסה את ההיכרות עם מחצב זה לרומאים בלבד:

> "ועמודי שש" (אס' א : ו): א"ר לוי המחצב הזה לא נגלה לבריה אלא למלכות הרשעה הזאת. אתיבון: והכתיב (דה"א כט : ב) "וכל אבן יקרה ואבני שיש לרוב". שלמה היה נותן מרגלית מכאן ומרגלית מכאן ואבני שיש באמצע, ונוח היה לאחשורוש לעשות לו עמודים של כסף ושל זהב מלהביא עמודים של שיש מיפרק אונסין (אסתר רבה ב : ז).

"פרק אונסין" הוא שיבוש של שם האי פרוקונסוס אשר בים השיש (נויבאואר 1868, עמ' 396), שהיה מרכז חשוב להפקת שיש בעת העתיקה. במאות הב'–הד' לסה"נ התרכזה במרכז זה תעשיית סארקופאגים משיש, אשר הופצו ברחבי הקיסרות הרומית, כולל ארץ־ישראל (Zosimus, *Historia Nova*, II : 30; אביגד תשל"ב, עמ' 126–127; וראה גם לעיל). תרגומי המקרא ליוונית וללאטינית מעידים על היכרות עם מרכזי שיש אחרים במערב. בתרגום השבעים למגילת אסתר א : ו נזכרים עמודים של "שיש פאריום", ובאותו מינוח השתמש גם היירוני־מוס בוולגאטה. "שיש פאריום", סוג של שיש לבן משובח, נקרא על שם האי פארוס, אחד האיים הקיקלאדיים (סטראבו, גיאוגראפיה, 10 : 5 : 7). אפשר אפוא לסכם ולומר, כי בספרות חז"ל משתקף שימוש מוגבל בשיש בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. אין דרך להכריע בשאלה אם המלה "שיש" שבפי חז"ל שימשה לשיש אמיתי או לכל אבן־גיר מסותתת היטב. במקורות חז"ל אין עדות לשימוש בשיש לבנייה מונומנ־טאלית בתקופה הרומית הקדומה, כי־אם לשימוש במרכיבים בעלי מידות מוגבלות, הן בבית־המקדש הן בחיי־היומיום.

מקורות מאוחרים יותר מתייחסים לבנייה בשיש, אך בעיקרו של דבר מייחסת אגדת חז"ל בנייה בשיש לרומאים, עובדה המשקפת את שימוש הרומאים בבנייה מונומנטאלית בשיש ברחבי הפרובינקיות כביטוי אמנותי להפצת האידיאולוגיה האימפריאלית (בבלי עבודה זרה ב ע"ב; שבת לג ע"ב).

ד. סיכום

מן הממצאים שהוצגו לעיל עולה, כי שיש יובא לארץ־ישראל מאז התקופה ההלניסטית ועד שלהי התקופה הביזאנטית. הממ־צא רב במיוחד מן המאות הב'–הג' לסה"נ, עת שולבה ארץ־ישראל במערך האימפריאלי של סחר השיש. בעזרת הממצא הארכיאולוגי ניתן לצייר את תמונת המיקרוקוסמוס של פרו־בינקיה רגילה לעומת המאקרוקוסמוס של המערכת האימפרי־אלית של חציבת השיש ושיווקו לתקופותיה. הן המקורות הארכיאולוגיים הן המקורות הכתובים משקפים את העובדה, כי ליבוא השיש היו אמות־מידה שונות ומגוונות, כגון רקע גיאוגראפי וטופוגראפי ושיקולים פוליטיים, חברתיים ודתיים. העובדה שפריטי שיש רבים שיובאו לארץ מיוחסים לתקופה הסוורית משקפת, למעשה, את העובדה, שרוב ערי הפרובינ־קיה זכו אז למעמד של עיר. בקיסריה, באשקלון ובסקיתופו־ליס, שלוש הערים שבהן נמצאו כמויות גדולות של שיש עוד מן התקופה הרומית האימפריאלית, ניתן לייחס את השימוש בו למכלולים הציבוריים שנבנו עתה, לעתים על־גבי שרידיהם של מבנים קודמים, שבהם שימשה רק אבן מקומית, כמו, למשל, בתיאטרון בקיסריה (פרובה 1965). מבנים אלה משיש עשויים ומעוטרים לפי מסורת ה־Marmorstil, שמוצאו מאסיה הקטנה.

העיון במקורות היהודיים, בניגוד למקורות הכתובים הפא־גאניים, שופך אור על היבטים אחרים של יבוא השיש. דבר זה מקבל חיזוק גם במקורות הנוצריים. גם אלה וגם אלה מתייחסים, למשל, ליבוא השיש ולמוצאו וכן לשימוש חוזר בחומר קיים. מוזכרות במפורש מחצבות השיש של פרוקונסוס, פארוס וקריסטוס. באשר לפרוקונסוס, הדבר עולה גם מבדיקות מעבדה (פישר, מגריץ ופרל 1992). זאת ועוד, עיון מדוקדק במקורות היהודיים מעלה, כי יש להתייחס לאזכורים של השימוש בשיש, בעיקר בבית־המקדש, על־פי הרבדים השונים של המקורות עצמם. למשל: השימוש המוגבל בשיש על־פי המשנה עולה בקנה אחד עם הממצא הארכיאולוגי, בניגוד לשימוש הנרחב בשיש על־פי התלמוד הבבלי. הנאמר במקורות היהודיים על הקשר בין השיש לבנייה המונומנטאלית הרומית זכה לביטוי אמנותי בפרובינקיות, כולל ארץ־ישראל.

הערות

1. הרשימה הזאת מבוססת על תוצאות חלקיות של מפעל מחקר שנושאו "עיטור אדריכלי בארץ־ישראל בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזאנטית" שבראשותו של משה פישר, מזה, ושל מחקרים העוסקים בממצא הארכיאו־לוגי והאמנותי ויחסו למקורות היהודיים שעורכת ציונה גרוסמרק, מזה. סעיפים א–ב נכתבו בידי משה פישר, ואילו סעיף ג נכתב בידי ציונה גרוסמרק. אנו מודים לפרופ' אהרון אופנהיימר על הערותיו המועילות.

2. הרומאים התחילו להשתמש בשיש לאחר המיפגש עם הבנייה המו־נומנטאלית והפיסול של יוון ושל אסיה הקטנה במאות הב'–הא' לפסה"נ (בלייק 1947, עמ' 50–60). בהקשר זה ראוי לציין, שעל אוגוסטוס נאמר, כי "הוריש רומא משיש לאחר שקיבל עיר מלבני־חרס" (סוויטוניוס, חיי שנים־עשר הקיסרים, אוגוסטוס, 28 : 3). המערכת הזאת התבססה, בין היתר, על גורמים אלה: (1) פיתוח מערכת הובלה בים, בנהרות וביבשה. (2) שילוב בין פיקוח מרכזי על המחצבות, שעברו אגב כך לבעלותם של הקיסרים, ובין מערכת של "סוכנויות מעבר לים" (פאנט, בתוך: הרץ וואלקנס 1988, עמ' 147–158). (3) שכלול שיטות העבודה והתייעלות בייצור המוני, כולל שיטות חציבה וסטאנדארטיזאציה בהכנת פריטים מראש (בסאק 1988). כתוצאה מכך צמח מקצוע עובדי השיש, שהיו החוליה המקשרת בין המחצבות לסוכנויות הפזורות בפרובינקיות. (4) קיומו של מינהל עירוני מפותח, שהיה מסוגל לארגן ולממן את ביצוען של תכניות בנייה יומרניות, ששילבו שימוש בשיש מיובא גם בתקופות משבר, כמו, למשל, במאה הג' לסה"נ (ראנקן־ג'ונס 1985, עמ' 28–33).

3. המפה המתפרסמת כאן מבוססת על מחקר על יבוא השיש לארץ־ישראל, שיראה אור בקרוב (פישר, בדפוס).

4. אנו מודים לד"ר סוזן ווקר מן המוזיאון הבריטי על שהעמידה לרשותנו את מסקנות מחקריה עוד לפני פרסומן.

5. עם זאת נזכרים בכתובות מן התקופה הרומית ומן התקופה הביזאנטית בנאים ואומנים שונים, אף־כי ללא ציון התמחותם. בכתובת־הקדשה מן התיאטרון בבית־שאן נזכר ה־οἰκοδόμος אבסלמוס/אבשלום (אפלבאום 1978). οἰκοδόμοι אחדים מופיעים בכתובות מן הנגב (נגב 1981, עמ' 15; קרימר 1958, פפירוס 79 וכתובת 72). λαξός אחד מ־Phaebe, היא מושנף שבעבר־הירדן, קבע כתובת באיזור בית־שאן (עובדיה ורול 1988). שני "אומנה" (τεχνῖται) מופיעים בכתובות עבריות מעלמה ומבית־שאן (נוה 1978, עמ' 22–23 ו־78–79). "אומנה" מוזכרים גם בכתובת ברצפת־הפסיפס מבית־אלפא (רוט־גרסון 1987, מס' 4).

6. היוונים כינו את עובדי השיש λιθοξοός או λιθοῦργος, ולעתים רחוקות μαρμαροποίος (לידל וסקוט 1966, עמ' 1049 ו־1081). הרומאים יצרו את המלה marmorarius (לואיס ושורט 1966, הערך *marmorarius*; קאלאבי־לימנטאני 1961) לאחר שקלטו את המלה היוונית לשיש μάρμαρον בצורת marmor (וייזה 1882, עמ' 157–158). עובדי שיש מוזכרים רבות בכתובות לאטיניות ויווניות מימי הקיסרות (רובר 1960, עמ' 28–30), כולל ברשימה היוונית־הלאטינית הכלולה בצו של דיוקלטיאנוס על המחירים (VII : 2, 5). ראוי לציין, כי הכינוי הרומי marmorarius חזר לאוצר המלים היווני בצורת μαρμαράριος או μαρμάρις (לידל וסקוט, בערכו), וכך הוא נוסף לשורה של מונחים טכניים רומיים שנוצרו בפרובינ־קיות היווניות תחת שלטון רומא (פרנד 1956, עמ' 48 ו־51; מייסון 1974). במקרה שלפנינו אפשר לראות בכך אחת התוצאות של סחר השיש הרומי.

7. מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 927; ושם סקירת המקבילות. מהדורת תיאודור ואלבק מבוססת בעיקר על כתב־יד לונדון Brit. Add. 27169.

ביבליוגראפיה

אביגד תשל"ב = נ' אביגד, **בית־שערים**, ג, ירושלים תשל"ב.

אבי־יונה 1958 = M. Avi-Yonah, "Economics of Byzantine Palestine", *IEJ*, VIII (1958), pp. 39-51

אורבך תשי"ט = א"א אורבך, "הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלי־שית", **ארץ־ישראל**, ה, ירושלים תשי"ט, עמ' 189–205.

אורבך תשכ"ח = הנ"ל, "המסורות על תורת הסוד בתקופת התנאים", בתוך: **מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות**, ירושלים תשכ"ח, עמ' יד–יז.

איילי תשמ"ה = מ' איילי, **אוצר כינויי עובדים בספרות התלמוד והמדרש**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה.

איילי תשמ"ז = הנ"ל, **פועלים ואומנים — מלאכתם ומעמדם בספרות חז"ל**, גבעתיים תשמ"ז.

אייליף 1933 = J.H. Iliffe, "A Copy of the Crouching Aphrodite", *QDAP*, II (1933), pp. 110-112

אליאור תשמ"ב = ר' אליאור, **היכלות זוטרתי**, ירושלים תשמ"ב.

אסגרי 1978 = N. Asgari, "Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus", *Proceedings of the XIth International Congress of Classical Archaeology, Ankara–Izmir, 1973*, Ankara 1978, pp. 467-480

אסף תשמ"ג = מ' אסף, **הרפואה במקורות**, ירושלים תשמ"ג.

אפלבאום 1978 = S. Applebaum, "The Roman Theater of Scythopolis", *Scripta Classica Israelica*, IV (1978), pp. 77-105

אפשטיין תשי"ז = נ"ה אפשטיין, **מבואות לספרות התנאים**, ירושלים תשי"ז.

באטלר 1929 = H.C. Butler, *Early Churches in Syria*, Princeton 1929

בלייק 1947 = M.E. Blake, *Ancient Roman Construction in Italy from the Prehistoric Period to Augustus*, Washington 1947

בלייק 1959 = Idem, *Roman Construction in Italy from Tiberius through the Flavians*, Washington 1959

בן־יהודה תשי"א–תשי"ב = א' בן־יהודה, **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה**, ירושלים תשי"א–תשי"ב.

בסאק 1988 = J.-C. Bessac, "Influence de la conquête

romaine sur le travail de la pierre en Gaule méditerranéenne", *Journal of Roman Archaeology*, I (1988), pp. 57–72

גלוקר 1987 = C.A.M. Glucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods*, Oxford 1987

גליק 1927 = N. Glueck, ***Hesed** in the Bible*, Cincinnati 1927

גרשט 1987 = ר' גרשט, "הפיסול של קיסריה", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל־אביב, 1987.

דאנקן־ג'ונס 1985 = R.P. Duncan-Jones, "Who Paid for Public Buildings in Roman Cities?" in: F. Grew & B. Hobley (eds.), *Roman Urban Topography in Britain and the Western Empire*, Oxford 1985, pp. 28–33

דן תש"ן = י' דן, **המיסטיקה העברית הקדומה**, תל־אביב תש"ן.

הלפרין 1980 = D.J. Halperin, *The Merkabah in Rabbinic Literature*, New Haven 1980

המבורגר 1959 = M. Hamburger, "A New Inscription from the Caesarea Aqueduct", *IEJ*, IX (1959), pp. 188–190

הרץ 1987 = N. Herz, "Carbon and Oxygen Isotopic Ratios — A Data Base for Classical Greek and Roman Marble", *Archaeometry*, XXIX (1987), pp. 35–43

הרץ וואלקנס 1988 = N. Herz & M. Waelkens (eds.), *Classical Marble — Geochemistry, Technology, Trade*, Dordrecht 1988

וארד־פרקינס 1980 = J.B. Ward-Perkins, "Nicomedia and the Marble Trade", *Papers of the British School at Rome*, XLVIII (1980), pp. 23–69

וארד־פרקינס 1984 = B. Ward-Perkins, *From Classical Antiquity to the Middle Ages — Urban Public Building in Northern and Central Italy AD 300–850*, Oxford 1984

ווטנוב 1930 = H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vordern Orients*, Berlin 1930

ווקר 1981 = S. Walker, "The Burden of Roman Grandeur — Aspects of Public Building in the Cities of Asia and Achaea", in: A. King & M. Henig (eds.), *The Roman West in the Third Century*, Oxford 1981

ווקר ומתיוס, בדפוס = S. Walker & K.J. Matthews, "Marbles from the Temple of Zeus and the Baths of Trajan at Cyrene", in: *Studi Miscellanei* (בדפוס).

ווייזה 1882 = F.O. Weise, *Die griechischen Wörter im Latein*, 1882; repr. Leipzig 1964

וילקינסון 1977 = J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Warminster 1977

ונסאן ואחרים 1923 = H. Vincent, E.J.H. MacKay & F.-M. Abel, *Hebron — Le Haram el Khalil*, Paris 1923

טלגם 1988 = ר' טלגם, "רצפות פסיפס בטבריה", בתוך: י' הירשפלד (עורך), **טבריה — מייסודה עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים 1988, עמ' 125–131.

ייבין 1974 = Z. Yeivin, "Inscribed Marble Fragments from the Khirbet Susiya Synagogue", *IEJ*, XXIV (1974), pp. 201–209

יסיף תשמ"ה = ע' יסיף, **סיפורי בן־סירא בימי הביניים**, ירושלים תשמ"ה.

לב 1969 = I. Löw, "Marmor", *Fauna und Mineralien der Juden*, Hildesheim 1969

לואיס ושורט 1966 = C.T. Lewis & C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1966

ליבס תש"ן = י' ליבס, **חטאו של אלישע**, ירושלים תש"ן.

ליברמן 1955 = ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, ניוארק 1955.

לידל וסקוט 1966 = H.G. Liddell & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1966

מאדר 1918 = E. Mader, *Altchristliche Basiliken und Lokaltraditionen in Südjudäa*, Paderborn 1918

מזר תשל"א = ב' מזר, "החפירות הארכיאולוגיות ליד הר־הבית", **ארץ־ישראל**, י, ירושלים תשל"א, עמ' 1–34.

מיימריס 1986 = Y.E. Meimaris, *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine*, Athens 1986

מייסון 1974 = H.J. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions*, Toronto 1974

מנדל 1914 = G. Mendel, *Musées impériaux ottomans — Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, I–III, Constantinople 1914

מרגליות תשכ"ב = ד' מרגליות, **חכמי ישראל כרופאים**, ירושלים תשכ"ב.

נגב 1981 = A. Negev, *The Greek Inscriptions from the Negev*, Jerusalem 1981

נגב 1988 = Idem, *The Architecture of Mempsis — Final Report*, II: *The Late Roman and Byzantine Periods*, Jerusalem 1988

נוה 1978 = י' נוה, **על פסיפס ואבן — הכתובות הארמיות והעבריות מבתי־הכנסת העתיקים**, ירושלים 1978.

נויבאואר 1868 = A. Neubauer, *La géographie du*

Talmud, Amsterdam 1868

נצר תשל"ד = א' נצר, "ארמנות־החורף של מלכי החשמונאים ובית־הורדוס ביריחו", קדמוניות, ז (תשל"ד), עמ' 27–36.

סטרוקה 1981 = V.M. Strocka, *Das Markttor von Milet*, Berlin 1981

ספראי תשמ"ד = ש' ספראי, "לבעיית השימוש בספרות התלמודית כמקור ללימוד ההיסטוריה", ארץ־ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד, עמ' 209–216.

עובדיה ורול 1988 = A. Ovadiah & I. Roll, "A Greek Dedicatory Inscription to Azizos", *IEJ*, XXXVIII (1988), pp. 177–180

פישר 1990א = M.L. Fischer, *Das korinthische Kapitell im alten Israel in der hellenistischen und römischen Periode*, Mainz 1990

פישר 1990ב = Idem, "Some Remarks on Architectural Decoration in Palestine During the Hellenistic Period", in: *Proceedings of the XIIIth International Congress of Classical Archaeology, Berlin, 1988*, Mainz 1990, pp. 434–436

פישר 1991 = Idem, "Figured Capitals in Roman Palestine", *Archäologischer Anzeiger*, 1991, pp. 119–144

פישר, בדפוס = Idem, *Marble Studies*, Konstanz (בדפוס).

פישר, מגריץ ופרל 1992 = M.L. Fischer, M. Magaritz & Z. Pearl, "Isotopic and Artistic Appraisal of Corinthian Capitals from Caesarea Maritima", in: R.L. Vann (ed.), *Caesarea Papers*, Ann Arbor 1992, pp. 214–221

פישר ושטיין 1994 = M.L. Fischer & A. Stein, "Josephus and the Use of Marble in Building Projects of Herod the Great", *JJS*, XLV (1994), pp. 79–85

פרובה 1965 = A. Frova (ed.), *Scavi di Caesarea Maritima*, Milan 1965

פרלמן תרפ"ט = מ' פרלמן, מדרש הרפואה, ב, תל־אביב תרפ"ט.

פרנד 1956 = W.H.C. Frend, "A Third-Century Inscription Relating to *angareia* in Phrygia", *JRS*, XLVI (1956), pp. 46–56

פרסטר 1974 = G. Foerster, "Some Menorah Reliefs from Galilee", *IEJ*, XXIV (1974), pp. 191–196

פרסטר 1989 = Idem, "Decorated Marble Chancel Screens in Sixth Century Synagogues in Palestine and Their Relation to Christian Art and Architecture", in: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Rome 1989, pp. 1809–1820

פרסטר וצפריר תש"ן = ג' פרסטר וי' צפריר, "פסל דיוניסוס כעלם צעיר — תגלית חדשה מבית־שאן", קדמוניות, כג (תש"ן), עמ' 52–54.

צונץ תשל"ד = י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תשל"ד.

צנקר 1988 = P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor 1988

צפריר 1984 = י' צפריר, ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ב: המימצא הארכיאולוגי והאמנותי, ירושלים 1984.

צפריר 1988 = Y. Tsafrir (ed.), *Excavations at Rehovot-in-the-Negev*, I: *The Northern Church*, Jerusalem 1988

קאלאבי־לימנטאני 1961 = I. Calabi-Limentani, "Marmorarius", *Enciclopedia dell' arte antica classica e orientale*, IV, Rome 1961, pp. 870–875

קוך 1989 = G. Koch, "Der Import kaiserzeitlicher Sarkophage in die römischen Provinzen Syria, Palästina und Arabia", *Bonner Jahrbücher*, CLXXXIX, 1989, pp. 161–211

קולט 1962 = H.D. Colt (ed.), *Excavations at Nessana*, I, London 1962

קרויס תרפ"ד = ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א–ב, ברלין–וינה תרפ"ד.

קרויס 1910 = S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, I, Leipzig 1910

קרימר 1958 = C.H. Kraemer Jr., *Excavations at Nessana*, III: *Nessana Papyri, Non-Literary Papyri*, Princeton 1958

רו 1930 = A. Rowe, *The Topography and History of Beth-Shean*, Philadelphia 1930

רובר 1960 = L. Robert, *Hellenica*, XI–XII, Paris 1960

רוט־גרסון 1987 = ל' רוט־גרסון, הכתובות היווניות מבתי־הכנסת בארץ־ישראל, ירושלים 1987.

שדמון 1972 = A. Shadmon, *Stone in Israel*, Jerusalem 1972

שובה 1954 = מ' שובה, ידיעות, יח (1954), עמ' 160–163.

שטרן 1992 = א' שטרן, דור המושלת בימים, ירושלים 1992.

שלם תשל"ד = נ' שלם, "אבני המחצב והשיש", אסופת מחקרים, ירושלים תשל"ד, עמ' 436–446.